

Ιός, ο σημερινός κόσμος

Ζιλ Ντωβέ

Μετάφραση: Αντίθεση

Μέχρι τις αρχές του 2020, όταν ένας Δυτικός άκουγε να μιλούν για κάποιον «ιό» το πρώτο πράγμα που σκεφτόταν ήταν ο υπολογιστής του (οι Ασιάτες ήταν πιθανόν καλύτερα ενημερωμένοι). Φυσικά, κανείς δεν αγνοούσε την ιατρική σημασία της λέξης, αλλά αυτοί οι ιοί παρέμεναν πολύ μακριά (η περίπτωση του Έμπολα), σχετικά αθόρυβοι παρά τα 3 εκατομμύρια θανάτων ανά έτος από AIDS, ή ήταν κοινότοποι (η περίπτωση της χειμωνιάτικης γρίπης, στην οποία οφείλονται «μόνο» 10.000 θάνατοι στη Γαλλία κάθε χρόνο, κυρίως ηλικιωμένων και ασθενών που πάσχουν από χρόνια νοσήματα). Και όποτε χτύπαγε η ασθένεια, η ιατρική έκανε θαύματα. Είχε φτάσει μέχρι και στο να καταργήσει την απόσταση: ένας χειρουργός από τη Νέα Υόρκη μπορούσε να εγχειρήσει έναν ασθενή στο Στρασβούργο. Εκείνες τις ημέρες, ήταν κατά βάση οι μηχανές οι οποίες ασθενούσαν.

Μέχρι τις αρχές του 2020.

1. ΑΣΘΕΝΕΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

1.1 Πεθαίνουμε όπως ζήσαμε

Ο COVID-19 είναι μια μεταδοτική ασθένεια με πολύ υψηλότερο ρυθμό μετάδοσης από αυτόν της γρίπης και λίγα σοβαρά περιστατικά, των οποίων όμως η σοβαρότητα είναι πολύ μεγάλη, ειδικά σε ανθρώπους που ανήκουν σε ομάδες υψηλού κινδύνου

(ειδικά όταν η ηλικία τους ξεπερνά τα 65 έτη). Οι ασθενείς που διατρέχουν κίνδυνο θανάτου επιβάλλεται να εισαχθούν για νοσηλεία στο νοσοκομείο σε μονάδα εντατικής θεραπείας. Εξ ου και η ανάγκη για μαζικά τεστ (που πραγματοποιήθηκαν πολύ καθυστερημένα στη Γαλλία).

Οι επιδημίες και οι πανδημίες δεν αποτελούν φαινόμενο της σύγχρονης εποχής. Στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, από το 166 έως το 189, υπολογίζεται ότι η πανούκλα στοίχισε τη ζωή σε περίπου 10 εκατομμύρια ανθρώπους. Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, 20 έως 100 εκατομμύρια θάνατοι αποδίδονται στην «Ισπανική» γρίπη (μεταξύ αυτών, 150.000 έως 250.000 θάνατοι στη Γαλλία). Ταυτόχρονα, ο τύφος, που οφείλεται σε ένα βακτήριο, σκότωσε κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου τρία εκατομμύρια Ρώσους. Το 1957 και το 1958, η «Ασιατική» γρίπη προκάλεσε τον θάνατο 3 έως 4 εκατομμυρίων ανθρώπων σε παγκόσμιο επίπεδο (από 15 έως 20 χιλιάδες στη Γαλλία). Η γρίπη του «Χονγκ Κονγκ» υπολογίζεται ότι προκάλεσε 1 εκατομμύριο θανάτους ανά την υφήλιο από το καλοκαίρι του 1968 μέχρι την άνοιξη του 1970, με 31.000 θανάτους μόνο στη Γαλλία.

Επομένως, υπάρχουν πολλά αριθμητικά στοιχεία, τα οποία είναι αρκετές φορές πολύ αβέβαια (η απόσταση ανάμεσα σε 20 και 100 εκατομμύρια θανάτους όσον αφορά την «Ισπανική» γρίπη είναι τεράστια), τα οποία είναι πάντοτε εντυπωσιακά και

τα οποία αρκετές φορές παραπέμπουν σε λησμονημένα από τη συλλογική μνήμη επεισόδια: πριν τον Φεβρουάριο του 2020, ποιος θυμόταν στη Γαλλία τους θανάτους του 1968-1970; Εκείνη την εποχή, το κράτος δεν πήρε κανένα γενικό μέτρο για τη δημόσια υγεία και ο τύπος αδιαφόρησε για την επιδημία ή την υποβάθμισε.

Ο Covid-19 συνοδεύτηκε από έναν ορμαγδό στατιστικών στοιχείων που γίνονται όλο και λιγότερο κατανοητά όσο διαφοροποιούνται οι παράμετροί τους. Τα πάντα είναι διαφορετικά ανάλογα με το αν κανείς εξετάζει τον συνολικό αριθμό θανάτων από την αρχή της επιδημίας ή τον ημερήσιο αριθμό θανάτων, τον αριθμό των κρουσμάτων σε σύγκριση με μια συγκεκριμένη ημερομηνία, τον ρυθμό μετάδοσης, τις εισαγωγές στα νοσοκομεία ή τις κλίνες ΜΕΘ που έχουν καταληφθεί. Στη Γαλλία, ο πολλαπλασιασμός των τεστ (ολιγάριθμοι τους πρώτους μήνες) οδηγεί στην αύξηση του αριθμού των κρουσμάτων, ενώ ο ημερήσιος αριθμός θανάτων μειώνεται. Όσο λιγότερα τεστ κάνει μια χώρα, τόσο λιγότερα κρούσματα μετράει, κάτι που δεν σημαίνει ότι οι ασθενείς ή οι νεκροί είναι λιγότεροι.

Από δω και στο εξής, όλοι είναι υποχρεωμένοι να γνωρίζουν τη διαφορά ανάμεσα στη νοσηρότητα, τη θνησιμότητα και τη θνητότητα. Ωστόσο, πρέπει να γίνει μια διάκριση ανάμεσα στον δείκτη της *φαινόμενης* και στον δείκτη της *πραγματικής θνητότητας*. Μόνο ο δεύτερος παρέχει την αναλογία του αριθμού των θανάτων προς τα κρούσματα που *πραγματικά* βγήκαν θετικά. Ο πρώτος δείκτης βασίζεται μόνο σε μια *εκτίμηση* του αριθμού των ανθρώπων που μολύνθηκαν.

Όσο ενδιαφέρουσα κι αν είναι αυτή η λογιστική, που είναι αναπόφευκτα ατελής, αποτυπώνει μόνο μια πλευρά της πανδημίας: το μέγεθός της (πιθανώς ένα εκατομύ-

ριο θάνατοι μέσα στο 2020). Δεν λείπει τίποτα για τις κοινωνικές αιτίες και τα αποτελέσματά της.

Όπως κάθε σοβαρή νόσος, η νόσος του κορωνοϊού σκοτώνει ανθρώπους που είναι εξασθενημένοι λόγω προχωρημένης ηλικίας, λόγω κάποιας άλλης ασθένειας ή/και από τον εξουθενωτικό τρόπο ζωής: κακή διατροφή, ατμοσφαιρική και χημική ρύπανση – η ατμοσφαιρική ρύπανση σκοτώνει από 7 έως 9 εκατομμύρια ανθρώπους στον κόσμο, 48 έως 67 χιλιάδες στη Γαλλία –, καθιστικός τρόπος ζωής, μοναξιά, μακροχρόνια ανεργία και συνακόλουθος κοινωνικός αποκλεισμός – όλοι οι παραπάνω παράγοντες συμβάλλουν στην εμφάνιση του διαβήτη και του καρκίνου... ευνοϊκό έδαφος για τον covid. Από τους 31.000 θανάτους που καταγράφηκαν στη Γαλλία μέχρι το τέλος Αυγούστου του 2020, τουλάχιστον 7.500 θεωρείται ότι οφείλονται στη *συννοσηρότητα* (συνδέονται στο ένα τέταρτο των περιπτώσεων με υψηλή αρτηριακή πίεση και στο ένα τρίτο των περιπτώσεων με καρδιοπάθεια).

Ποικίλοι και μη μετρήσιμοι παράγοντες συνδυάζονται και δημιουργούν υπερβολική θνησιμότητα, η οποία παρουσιάζει έναν ταξικό χαρακτήρα: για παράδειγμα, οι φτωχοί τρώνε περισσότερο *junk food* και η παχυσαρκία είναι συχνότερη ανάμεσά τους. Και ταυτόχρονα έχει επανεμφανιστεί η φυματίωση (1,5 εκατομμύρια θάνατοι παγκοσμίως το 2014) λόγω της εξαθλίωσης και της υπερσυγκέντρωσης πληθυσμού στις πόλεις. Όταν αρρωσταίνεις καλύτερα να είσαι πλούσιος... και σε γενικές γραμμές λευκός. «Όταν ένας λευκός αρπάζει ένα κρύωμα, ένας μαύρος παθαίνει πνευμονία» λένε στις ΗΠΑ. Χωρίς να ξεχνάμε, σε αυτή την περίπτωση, το ανθρώπινο κόστος του λοκντάουν: ανεργία, άγχος,

κατάθλιψη, απομόνωση για τον τρόφιμο του γηροκομείου...

Ο καπιταλιστικός πολιτισμός δεν δημιούργησε τον Covid-19 αλλά ευνοεί τη διασπορά του, μέσω της ολόενα και ευρύτερης κυκλοφορίας ανθρώπων και αγαθών, σε μια επιταχυνόμενη αστικοποίηση του κόσμου που είναι συχνά ανθυγιεινή και την υποβάθμιση των συστημάτων κοινωνικής ασφάλισης στις λεγόμενες ανεπτυγμένες χώρες (θα επανέλθουμε σε αυτό στη δεύτερη ενότητα).

«Το να κυβερνάς σημαίνει να προβλέπεις» [Αλκιβιάδης]: η καπιταλιστική κοινωνία δεν αγνοεί αυτόν τον κανόνα αλλά τον εφαρμόζει σύμφωνα με τη δική της λογική. Όταν η πρόληψη αποτελεί εμπόδιο στον ανταγωνισμό ανάμεσα στις επιχειρήσεις, στην αναζήτηση του ελάχιστου κόστους παραγωγής, στα κέρδη και τα βραχυπρόθεσμα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης, τότε μπαίνει σε δεύτερο πλάνο. Η αρχή της πρόληψης δεν θα γίνει ποτέ προτεραιότητα σε μια κοινωνία που μπορεί καλύτερα να διαχειριστεί μια υγειονομική κρίση κι όχι να την αποτρέψει. Στον κόσμο μας, μόνο ό,τι είναι μετρήσιμο θεωρείται «επιστημονικό»: εφόσον τόσο οι κοινωνικοί όσο και οι περιβαλλοντικοί παράγοντες που παίζουν μεγάλο ρόλο στη μετάδοση της ασθένειας είναι δύσκολο να ποσοτικοποιηθούν, δεν υφίστανται στατιστικό έλεγχο. Σε κάθε περίπτωση, δεν φαίνεται να αποτελεί πλεονέκτημα ο Δυτικός τρόπος ζωής.

1.2 Χρονολόγιο μιας διαχείρισης βάσει των μεθόδων που ακολουθήθηκαν

«Πρέπει να ξεκινήσουμε επαναλαμβάνοντάς το, ρισκάροντας να προκαλέσουμε σοκ, η πανδημία Covid-19 δεν θα έπρεπε να είναι κάτι μεγαλύτερο από αυτό που είναι: μια ελαφρώς πιο μεταδοτική και θανατηφόρα

πανδημία σε σύγκριση με την εποχική γρίπη, της οποίας οι επιπτώσεις είναι καλοήθειες για την τεράστια πλειοψηφία του πληθυσμού αλλά εξαιρετικά σοβαρές για ένα μικρό ποσοστό. Αντιθέτως, η διάλυση του Ευρωπαϊκού και του Αμερικανικού συστήματος υγείας που έχει ξεκινήσει εδώ και πάνω από μια δεκαετία έχει μετατρέψει αυτόν τον ιό σε μια άνευ προηγουμένου καταστροφή στην ανθρώπινη ιστορία, η οποία απειλεί ολόκληρο το οικονομικό μας σύστημα. [...] Θα ήταν σχετικά εύκολο να περιορίσουμε την πανδημία μέσω της διενέργειας συστηματικών τεστ στους ανθρώπους που μολύνθηκαν όταν εμφανίστηκαν τα πρώτα κρούσματα, να ιχνηλατήσουμε τις μετακινήσεις τους και να θέσουμε έναν (πολύ μικρό) αριθμό ανθρώπων σε στοχευμένη καραντίνα [...] Η τεχνική για τη διενέργεια των τεστ δεν είναι καθόλου πολύπλοκη, απαιτεί μόνο οργάνωση και εξοπλισμό που γνωρίζουμε πώς να παράγουμε [...] Διανέμοντας μαζικά ταυτόχρονα μάσκες σε ολόκληρο τον πληθυσμό που υπήρχε πιθανότητα να έχει μολυνθεί προκειμένου να μειώσουμε τον κίνδυνο της διασποράς». (Gaël Giraud, 24 Μαρτίου 2020).

Προφανώς η παραπάνω περιγραφή δεν είναι αυτό που βιώσαμε. Γιατί ένας στους τρεις γήινους τέθηκε σε κατ' οίκον περιορισμό για εβδομάδες και γιατί υπάρχει κίνδυνος αυτό να επαναληφθεί αν τα κράτη το κρίνουν και πάλι αναγκαίο;

Αν είναι αλήθεια ότι η διεθνοποίηση του καπιταλισμού τον κάνει ευάλωτο, αυτό δεν είναι επαρκές για την ερμηνεία της μερικής παράλυσης της παγκόσμιας οικονομίας: τίθεται το ερώτημα για ποιον λόγο σταμάτησε η παραγωγή και η κυκλοφορία; Γιατί ο αγώνας ενάντια στη μετάδοση πήρε τη μορφή του κλειδώματος ολόκληρων πληθυσμών στο σπίτι τους και του αναγκαστικού κλεισίματος ορισμένων επιχειρήσεων;

Πρώτο στάδιο: Προειδοποίηση

«Στις αρχές του 2018, μια ομάδα ειδικών [...] σε μια συνάντηση του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας [...] επινόησε τον όρο “ασθένεια x”. Πρόβλεψαν ότι η επόμενη πανδημία θα προκαλείτο από έναν νέο, άγνωστο παθογόνο μικροοργανισμό ο οποίος δεν είχε ακόμη έρθει σε επαφή με τον ανθρώπινο πληθυσμό. Η ασθένεια x πιθανόν θα σχετίζεται με κάποιον ιό ζωικής προέλευσης και θα εμφανιστεί κάπου στον πλανήτη όπου η οικονομική ανάπτυξη ευνοεί την αλληλεπίδραση ανάμεσα στους ανθρώπους και τα ζώα. Είναι πιθανό ότι θα υπάρξει σύγχυση ανάμεσα στην ασθένεια x και άλλες ασθένειες στην αρχή της πανδημίας και θα μεταδοθεί ραγδαία και αθόρυβα [...] επί των ταξιδιωτικών και εμπορικών δικτύων [...] Η ασθένεια x θα έχει υψηλότερη θνησιμότητα από την εποχική γρίπη». (Michael Roberts, 15 Μαρτίου 2020).

Δεύτερο στάδιο: Άρνηση

Λιγότερο από δύο χρόνια αργότερα, όταν εμφανίστηκε μια ασθένεια που είχε όλα τα χαρακτηριστικά της ασθένειας x, τα κράτη άρχισαν να υποβαθμίζουν ή να αρνούνται το πρόβλημα.

«Όταν στις 31 Δεκεμβρίου του 2019, οι αρχές της Ταϊβάν προειδοποίησαν τον ΠΟΥ για τον κίνδυνο που συνιστούσε ο ιός, ο οποίος μεταδίδεται πολύ εύκολα, η διοίκηση του ΠΟΥ αμφισβήτησε τη σοβαρότητα της κατάστασης και μίλησε ανοιχτά υπέρ της Κίνας. Στις 14 Ιανουαρίου [...] ο ΠΟΥ διέψευσε ότι ο ιός μεταδίδεται από άνθρωπο σε άνθρωπο. Η πανδημία που ακολούθησε παρέμεινε σινοκεντρικά για πολύ καιρό αόρατη σε μια σειρά από χώρες όπου ο ιός άρχισε να μεταδίδεται, τόσο στην Ασία όσο και στην Ευρώπη, οι

οποίες την αντιλήφθηκαν σε γενικές γραμμές με καθυστέρηση αρκετών εβδομάδων. Στις 30 Ιανουαρίου, ο διευθυντής του ΠΟΥ [...] ταξίδεψε στην Κίνα όπου δήλωσε ότι η κατάσταση ήταν υπό έλεγχο και συνεχάρη τις Κινεζικές αρχές [...] Συνέστησε επίσης να μην επιβληθούν περιορισμοί στα ταξίδια και τις μετακινήσεις ενώ η Ταϊβάν είχε ήδη κλείσει τα σύνορά της για έναν μήνα». (Jean-Paul Sardon, 28 Απριλίου 2020).

Τα κράτη δεν έλαβαν μέτρα προστασίας, λ.χ. μέσω υγειονομικών ελέγχων στα σημεία εισόδου των χωρών τους, για να μη θίξουν τα οικονομικά συμφέροντα.

Την Κυριακή στις 14 Μαρτίου του 2020 οι καλοί πολίτες της Γαλλίας καλέστηκαν να ψηφίσουν στις δημοτικές εκλογές.

Τρίτο στάδιο: η υγειονομική διαχείριση μπαίνει σε προτεραιότητα έναντι της οικονομίας

Αντιμέτωπες με το μέγεθος της επιδημίας, οι κυβερνήσεις δεν μπορούσαν να μην αντιδράσουν αλλά αυτό το έπραξαν μόνο σύμφωνα με τη δική τους λογική και με τα μέσα που έχουν στη διάθεσή τους. Σε μια χώρα όπως η Γαλλία, τα γεγονότα αποκάλυψαν τον βαθμό στον οποίο η ψευδο-αφθονία κρύβει τις πραγματικές ελλείψεις: η «έβδομη μεγαλύτερη οικονομία στον κόσμο» έχει έλλειψη νοσηλευτών, νοσοκομειακών κλινών, τεστ, μέσω προστασίας... Τον Μάρτιο του 2020, ο γενικευμένος εγκλεισμός –που οδήγησε στη μερική παύση της παραγωγής και του εμπορίου– αποδείχτηκε το μόνο μέσο που ήταν διαθέσιμο για τον προσωρινό περιορισμό μιας ασθένειας της οποίας η επικινδυνότητα δεν ήταν γνωστή.

Την Τρίτη στις 16 Μαρτίου, οι καλοί πολίτες της Γαλλίας εξαναγκάστηκαν να

καθίσουν στα σπίτια τους, με την απειλή της τιμωρίας.

Τέταρτο στάδιο: Επιστροφή – σχεδόν– στην κανονικότητα

Μετά από περίπου δύο μήνες, η πανδημία, η οποία μακράν απείχε από το να έχει τελειώσει και σε ορισμένες χώρες μάλιστα είχε γίνει ακόμα πιο θανατηφόρα, φαινόταν διαχειρίσιμη χωρίς να προκληθεί κοινωνική αποσταθεροποίηση. Επιπλέον, παρατηρήθηκε ότι η τεράστια πλειοψηφία των νεκρών είχαν περάσει την εργάσιμη ηλικία (στη Γαλλία, από την 1^η Μάρτιου έως την 28^η Αυγούστου, το 90% των νεκρών ήταν πάνω από 65 χρονών) και ότι η πιθανότητα θανάτου για τους εργαζόμενους ήταν μικρή: ήταν επομένως επιτακτικό να τους βάλουν πάλι να δουλέψουν στο εργοστάσιο ή το γραφείο – φυσικά με την υπόσχεση της παροχής επαρκούς προστασίας. Ταυτόχρονα χαλάρωσαν οι περιορισμοί και οι απαγορεύσεις στην καθημερινή ζωή (παρόλο που σε ορισμένες χώρες τα μέτρα που λήφθηκαν έγιναν αυστηρότερα).

1.3 «Λοιπόν! Έχουμε πόλεμο» (Μαρκησία ντε Μερτέιγ, Σοντερλό ντε Λακλό, *Επικίνδυνες Σχέσεις*, 1782)

Οι κυβερνήσεις και οι θεσμοί διακηρύσσουν ότι βρίσκονται σε *πόλεμο* ενάντια σε έναν «αόρατο εχθρό». Ας δεχτούμε ακριβώς αυτό που λένε.

Όταν μια χώρα κερδίζει ή χάνει έναν πόλεμο, το κόστος για τις άρχουσες τάξεις της δεν είναι αμελητέο και συχνά αποδεικνύεται υπέρμετρο: μπορεί να χάσουν μέρος ή ολόκληρο τον πλούτο και την εξουσία τους. Αλλά η ορθολογικότητα μιας σύγκρουσης δεν μπορεί να γίνει κατανοητή ή να μετρηθεί σε λίρες στερλίνες ή δολάρια.

Ένα κράτος δεν κάνει πόλεμο για να κερδίσει χρήματα και αυτό που τον προσδιορίζει δεν είναι η λογική των επιχειρήσεων: είναι το αποτέλεσμα της (αν)ισορροπίας κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων τόσο εντός όσο και εκτός της χώρας. Τελικά, η απόφαση που λαμβάνεται είναι προς το συμφέρον των κυρίαρχων τάξεων *όπως αυτές το αντιλαμβάνονται*. Οι κυβερνώσες ελίτ τεσσάρων αυτοκρατοριών (της Γερμανικής, της Αυστριακής, της Ρωσικής και της Οθωμανικής) οι οποίες εξαφανίστηκαν μετά το 1918 είχαν ξεκινήσει το 1914 έναν πόλεμο από τον οποίο ήλπιζαν ότι θα βγουν ενισχυμένες. Σε έναν μικρότερο βαθμό, οι εισβολείς στο Ιράκ δεν είχαν προβλέψει το 2003 το Ισλαμικό κράτος.

Εδώ και δεκαετίες, οι κυβερνήσεις γνωρίζουν τις αιτίες και τα αποτελέσματα της υπερθέρμανσης του πλανήτη ενάντια στην οποία έχουν πάρει απλώς ημίμετρα. Γιατί να πράξουν διαφορετικά μπροστά σε μια πανδημία; Όντας ανίκανοι να λάβουν προφυλάξεις για τους ηλικιωμένους που ήδη πάσχουν από σοβαρές ασθένειες, να κάνουν μαζικά τεστ, να βάλουν κάθε άνθρωπο που έχει προσβληθεί σε καραντίνα και να παράσχουν νοσοκομειακή νοσηλεία υπό καλές συνθήκες στα βαριά περιστατικά, τους απέμενε μονάχα η λιγότερο κακή και ευκολότερη γι' αυτούς λύση: να δημιουργήσουν ένα είδος «κοινωνικού μπλοκαρίσματος».

Οι κυρίαρχες τάξεις δεν μπορούσαν και δεν ήθελαν να αντιμετωπίσουν τις αιτίες της κρίσης μπροστά στην οποία βρέθηκαν (γιατί αποτελούσαν κομμάτι τους). Διαχειρίστηκαν την κρίση συνεχίζοντας να κάνουν ό,τι μπορούν προκειμένου να διατηρήσουν την εξουσία τους. Τα μέτρα διαφοροποιήθηκαν σε τεράστιο βαθμό από τη Γερμανία μέχρι τη Βραζιλία, με ποινές που κυμαίνονταν από έξι μήνες φυλάκιση στη

Γαλλία έως επτά χρόνια στη Ρωσία. Αλλά σε όλες τις περιπτώσεις, η διαχείριση της επιδημίας και ο έλεγχος του πληθυσμού ταυτίζονταν: στη Γαλλία απαγορεύτηκαν οι εκδρομές στα δάση, παρόλο που η τεράστια έκτασή τους ευνοεί τη διατήρηση «φυσικών αποστάσεων», διότι αυτό καθιστά την επιτήρηση δυσκολότερη. Το αντίτιμο που πλήρωσαν οι κυρίαρχες τάξεις (ο κίνδυνος της πολιτικής αμφισβήτησης, η απώλεια της παραγωγής και συνεπώς κερδών) δεν ήταν μικρό, αλλά ήταν δευτερεύον σε σύγκριση με την αναγκαιότητα ταυτόχρονης διατήρησης της κοινωνικής, της πολιτικής και της υγειονομικής τάξης.

Ακόμα και η Ν. Κορέα και η Ταϊβάν, παρόλο που είχαν πραγματοποιήσει μαζικά τεστ και διανείμει μάσκες, περιορίζοντας έτσι την καραντίνα στα διαπιστωμένα κρούσματα, έπρεπε να επιβραδύνουν τις εξαγωγικά προσανατολισμένες οικονομίες τους καθώς η υπόλοιπη υφήλιος κατέβαζε ρολά. Παρομοίως, η Γερμανία, παρά το γεγονός ότι ακολούθησε μια πολύ διαφορετική μορφή λοκντάουν, αναγκάστηκε να περιορίσει τις εμπορικές της δραστηριότητες.

Το αποτέλεσμα ήταν μια ιδιαίτερα ορθολογική φυγή προς τα εμπρός: ένας πολύ μεγάλος αριθμός χωρών έλαβε μια (ισχυρή αλλά καλώς εχόντων των πραγμάτων πρόσκαιρη) δόση αναγκαστικής απασχόησης προτού ξεκινήσουν και πάλι υγιείς.

Αλλά στο μυθιστόρημα του Λακλό η πολεμοχαρής Μαρκεσία έχει πολύ άσχημο τέλος.

2. ΣΤΟΝ ΚΑΘΕΝΑ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΟΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟ ΤΟΥ

Αν ισχύει ότι η γαλλική κυβέρνηση μεταχειρίζεται τον πληθυσμό της σαν να είναι παιδιά και η γερμανική κυβέρνηση σαν ενήλικους, ξαφνιάζεται κανείς από την

αντίθεση ανάμεσα στον εξαιρετικά προληπτικό χαρακτήρα του συστήματος υγείας πέρα από τον Ρήνο, σε σύγκριση με τη Γαλλία όπου αυτός ο χαρακτήρας είναι καθαρά αντανακλαστικός.

Ανάμεσα στο 1993 και το 2018, τόσο με κυβερνήσεις της Δεξιάς όσο και με κυβερνήσεις της Αριστεράς, το γαλλικό κράτος μείωσε κατά 100.000 τον αριθμό των νοσοκομειακών κλινών και στην αρχή της κρίσης είχε τη δυνατότητα να κάνει μόνο 3.000 τεστ την ημέρα.

Η Γερμανία, από την άλλη μεριά, μπορούσε να κάνει 50.000 τεστ την ημέρα. Αλλά η Γερμανία απέχει πολύ από το να αποτελεί παράδεισο του *Κοινωνικού Κράτους*: η επισφαλής εργασία είναι θεσμοθετημένη, το ποσοστό της φτώχειας είναι κοντά σε αυτό του Ηνωμένου Βασιλείου και τα νοσοκομεία πάσχουν επίσης και εκεί από τους περιορισμούς που θέτει η κερδοφορία. Αλλά η Γερμανία έχει το πλεονέκτημα να είναι ο ισχυρότερος καπιταλισμός στην Ευρωπαϊκή Ένωση, βάσει της εξαγωγικής της ισχύος, πράγμα που εξασφαλίζει μια καλύτερη κοινωνική αναπαραγωγή –συμπεριλαμβανομένης της αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης– και επιτρέπει να μην γίνονται υπερβολικές περικοπές στις κοινωνικές δαπάνες, και ειδικά στις δαπάνες υγείας.

Καθώς η Γαλλία δεν διαθέτει αυτά τα πλεονεκτήματα (η βιομηχανία αντιστοιχεί σε 15% του ΑΕΠ, σε σύγκριση με 25% στη Γερμανία), στην αρχή της κρίσης είχε 7.000 κλίνες ΜΕΘ (που αργότερα αυξήθηκαν σε 10.000), ένας αριθμός ο οποίος είναι πολύ μικρότερος από τις 25.000 κλίνες που υπάρχουν στη Γερμανία. Η διοίκηση των νοσοκομείων τις διαχειρίζεται στη βάση του *just-in-time* μοντέλου: όπως σε ένα εργοστάσιο υφασμάτων ή σε ένα σουπερμάρκετ, διαθέτει πάντοτε μόνο τα απολύτως αναγκαία

(ένα κρεβάτι που δεν καταλαμβάνεται για 24 ώρες σημαίνει χαμένα λεφτά) και μια δεξαμενή ανέργων από την οποία, αν χρειαστεί, προσλαμβάνει προσωρινό προσωπικό, βάσει σύμβασης και χωρίς αυτό να έχει το καθεστώς του δημοσίου υπαλλήλου. Τον Σεπτέμβριο του 2019, λίγους μήνες πριν την κρίση, δημιουργήθηκε η θέση του *διαχειριστή κλινών* προκειμένου να «εξομαλυνθεί η ροή των ασθενών μέσα και έξω από τα διάφορα τμήματα του νοσοκομείου». Το αποτέλεσμα είναι μια υπερσύγχρονη ιατρική πρακτική που σε ορισμένες περιπτώσεις είναι λιγότερο ικανή να αντιμετωπίσει μια επιδημία από μια φτωχή Αφρικανική χώρα.

Καθώς χάθηκε η ευκαιρία για την πραγματοποίηση τεστ και δεδομένων των ελλείψεων σε ανθρώπινους και υλικούς πόρους, το λοκντάουν και η απαγόρευση κυκλοφορίας είναι αυτά που παρέχουν προστασία. Δεν ήταν επομένως παράλογο που το κράτος υιοθέτησε μια πολεμική ρητορεία και προσπάθησε να δημιουργήσει μια ιερή ένωση μετά από μια μεγάλη περίοδο την προηγούμενη χρονιά, κατά την οποία είχε κλονιστεί λόγω της σοβαρής κοινωνικής κρίσης των Κίτρινων Πιλέκων. Εκτός από το «συμβούλιο άμυνας» ενάντια στην τρομοκρατία δημιουργούνται «συμβούλια άμυνας ενάντια στον covid», «οικολογικά συμβούλια» κ.ο.κ. Ο τρόπος με τον οποίο οργανώνεται η πολιτική άμυνα από το κράτος σώζει ζωές από έναν βομβαρδισμό που εξαπολύει το ίδιο το κράτος.

Το γεγονός ότι η Νότια Κορέα και η Ταϊβάν λειτούργησαν πολύ διαφορετικά οφείλεται σίγουρα στο ότι έχουν περάσει πρόσφατα σοβαρές επιδημίες αλλά και γιατί δεν έχουν συστηματικά επιδιώξει να φτάσουν στο «ελάχιστο δυνατό κράτος»: δεν υπάρχει σταθερή καπιταλιστική κοινωνία χωρίς έναν αποτελεσματικό δημόσιο τομέα. Το 2017, ο αριθμός των κλινών

ανά 1.000 κατοίκους στη Νότια Κορέα ήταν 12,27 (και στην Ιταλία 3,18). Οι δαπάνες στην εκπαίδευση και την υγεία δεν αποτελούν απλώς κόστος αλλά και μια αναγκαία επένδυση για το συνολικό κεφάλαιο, διαφορετικά δεν εξασφαλίζεται η αναπαραγωγή ολόκληρης της κοινωνίας από την οποία αυτό εξαρτάται.

Έτσι, «λόγω της λιτότητας στο σύστημα υγείας, ένας ιός που είναι λίγο πιο επιθετικός και θανατηφόρος από τη συνηθισμένη γρίπη είναι αρκετός για να προκληθεί η απώλεια δέκα μονάδων του ΑΕΠ. [...] Η ενοποίηση του κράτους και των ιδιωτικών επιχειρήσεων [...] έχει προχωρήσει πάρα πολύ, ακόμη και από την καθαρά καπιταλιστική σκοπιά της βέλτιστης λειτουργίας τους [και] περιορίζει σε σημαντικό βαθμό την αποτελεσματικότητα και την ταχύτητα ανταπόκρισης του κράτους» (Il Lato Cattivo). Όντας ανίκανοι να αντιμετωπίσουν τις αιτίες της κρίσης στη δημιουργία της οποίας συνέβαλαν, οι κυβερνώντες είναι αναγκασμένοι να σπέρνουν τον φόβο την ίδια ώρα που καθησυχάζουν τον πληθυσμό, και οι κινδυνολογίες τους είναι αυτές που εδραιώνουν τον έλεγχο του, διαδιδόμενες από διαφορετικές δυνάμεις: την κεντρική κυβέρνηση, την «επιστημονική κοινότητα» (η υπόθεση Raoult¹ είχε τουλάχιστον το καλό ότι ανέδειξε τα ζητήματα εξουσίας και τις αντιφάσεις της), καθώς επίσης τα ΜΜΕ, το αηχό της κοινωνίας.

1. (σ.τ.μ.) Ο σύντροφος αναφέρεται εδώ στον γάλλο γιατρό Didier Raoult ο οποίος ανακοίνωσε στις 17 Μαρτίου ότι η χορήγηση υδροξυχλωροκίνης και αζιθρομυκίνης αποτελούν αποτελεσματική θεραπεία του COVID-19 μετά από μια κλινική έρευνα με 24 ασθενείς. Επιστημονικές μελέτες που ακολούθησαν διέψευσαν αυτή την ανακοίνωση.

3. «ΕΙΜΑΙ ΥΠΟΧΡΕΩΜΕΝΟΣ ΝΑ ΠΑΡΑΔΕΧΤΩ ΟΤΙ ΟΛΑ ΣΥΝΕΧΙΖΟΝΤΑΙ»

...έγραψε ο Χέγκελ 200 χρόνια πριν

3.1 Η διατήρηση του στάτους κβο

Ο καπιταλισμός δεν είναι φτιαγμένος από αντικείμενα, ανθρώπους, μηχανές, εμπορικά κέντρα και πιστωτικές κάρτες. Είναι η κοινωνική σχέση που κινητοποιεί τον λιμενεργάτη, την πωλήτρια, το φορτηγό πλοίο, το μαγαζί, τον πύργο γεώτρησης της πετρελαιοπηγής, την εργαλειομηχανή και την ταμειακή μηχανή, με έναν δυναμισμό που κανένα παλιό κοινωνικό σύστημα δεν μπόρεσε ποτέ να πετύχει. Η προσωρινή ακινητοποίηση ενός μέρους των παραγωγικών δραστηριοτήτων μόνο τις διακόπτει χωρίς να καταστρέφει αυτό που τις θέτει σε κίνηση – και το οποίο σύντομα θα τις ξεκινήσει ξανά. Ακόμα και υπό μερική αναστολή, η καπιταλιστική σχέση παραγωγής δεν σταματά να λειτουργεί. Η εμπορική ανταλλαγή παραμένει στη βάση των πραγμάτων, παρά την αλληλεγγύη όπου κανείς δεν «μετρά» το χρήμα και τον χρόνο του. Σε κάποιους τομείς, το κέρδος πρέπει και μπορεί να τεθεί σε δεύτερο πλάνο, αλλά δεν εξαφανίζεται. Εταιρείες χρεώνονται ή χρεοκοπούν, άλλες γεννιούνται (online υπηρεσίες) ή ακμάζουν (Amazon...). Οι περισσότερες χάνουν χρήματα και προσαρμόζονται.

Ενώ η τραπεζική και χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 είχε σταματήσει ένα μέρος της παραγωγής, ακινητοποιώντας εμπορικά πλοία στις εκβολές μεγάλων ποταμών, αυτή τη στιγμή χτυπιέται άμεσα η λεγόμενη πραγματική οικονομία.

Ωστόσο, το να πούμε ότι η κρίση αποκαλύπτει την πραγματικότητα επειδή αποδεικνύει ότι η κοινωνία λειτουργεί μόνο χάρη στη νοσηλεύτρια, τον σκουπιδιάρη,

τον μεταφορέα και τον μηχανικό... αποτελεί μόνο τη μισή αλήθεια.

Ενάντια στον μύθο της οικονομίας της γνώσης, είναι πράγματι οι κανονικοί παραγωγικοί εργάτες αυτοί που κράτησαν την κοινωνία σε λειτουργία κατά τη διάρκεια του λοκντάουν: η κρίση επιβεβαιώνει την κεντρικότητα της εργασίας... αλλά της *μισθωτής εργασίας*. Στην υφιστάμενη κοινωνία, ο σκουπιδιάρης και η νοσηλεύτρια εξαρτώνται εξίσου από το χρήμα όσο και ο έμπορος. Η τρέχουσα κρίση αποκαλύπτει την ανθεκτικότητα ενός κοινωνικού συστήματος που γνωρίζει ακόμα πώς να καθίσταται απαραίτητο, απέχοντας πολύ από το να αποκαλύψει τη χρεοκοπία του. Το χρήμα παραμένει η αναγκαία μεσολάβηση των ζώων μας: όποιος έχασε τη δουλειά του δεν έχει τίποτα εκτός από τις αποταμιεύσεις του, τη βοήθεια της οικογένειάς του ή την κρατική ενίσχυση – που όλα εκφράζονται σε χρήμα. Αυτοί που έφτιαξαν μάσκες για τους γείτονές τους ορισμένες φορές έπρεπε να αγοράσουν ύφασμα και, συχνότερα, ακριβά λαστιχάκια. Και το κράτος παρεμβαίνει μέσω του δανεισμού των επιχειρήσεων και σε μικρότερο βαθμό των ατόμων. Αλλά, *«αυτό που είναι αξιοσημείωτο ως προς τα εν λόγω τεράστια προγράμματα διάσωσης είναι το γεγονός ότι δαπανούν πρωτοφανή χρηματικά ποσά... ουσιαστικά για να διατηρήσουν το στάτους κβο – τουλάχιστον σε πρώτη φάση»*. («Accouchement difficile – Chronique d'une crise en devenir»)

Αυτό που συμβαίνει, και που θα συνεχίσει να εξελίσσεται, είναι η ρύθμιση του ελεύθερου εμπορίου μέσω μιας ελάσσοнос επιστροφής του κράτους: θα δοθεί λιγότερο δημόσιο χρήμα χωρίς αντάλλαγμα στον ιδιωτικό τομέα και θα πραγματοποιηθεί περιορισμένη μετεγκατάσταση ορισμένων παραγωγικών κλάδων που κρίνεται ότι έχουν στρατηγική σημασία χωρίς αυτό να

καταργήσει τις διεθνείς αλυσίδες αξίας και τις ροές της just-in-time παραγωγής.

3.2 Τρεις μήνες που κερδήθηκαν για τον πλανήτη

Στις αρχές του 2020, ετοιμάζαμε ένα κείμενο για την οικολογία, το οποίο θα δημοσιευτεί σύντομα σε αυτό το blog (ddt21.poblogs.org). Όπως και να έχει, ας πούμε εδώ ότι καμιά από τις αιτίες της υπερθέρμανσης του πλανήτη δεν θα εκλείψει μέσα από την αντιμετώπιση μιας υγειονομικής κρίσης, η οποία είναι πλευρά της περιβαλλοντικής κρίσης. Αντίθετα προς την πιο θανατηφόρα «Ισπανική γρίπη», η σημερινή πανδημία εκφράζει την αντίφαση ανάμεσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και την αναγκαία φυσική βάση του. Η ρύπανση, η υποβάθμιση της βιοποικιλότητας, η αποψίλωση των δασών... θα παραμείνουν και η βιομηχανική γεωργία, λ.χ., θα συνεχίσει να διευκολύνει την εμφάνιση νέων ιών και ασθενειών απέναντι στις οποίες θα είμαστε ευάλωτοι.

Οπωσδήποτε, το 2020, η οικονομική επιβράδυνση λόγω της πανδημίας καθυστέρησε την «ημέρα εξάντλησης των φυσικών αποθεμάτων» κατά τρεις εβδομάδες, τη μέρα δηλαδή κατά την οποία η ανθρωπότητα καταναλώνει όλους τους πόρους που τα οικοσυστήματα μπορούν να παραγάγουν μέσα σε ένα έτος.² Αλλά θα ήταν λάθος να προσδοκούμε ότι αυτή η επιβράδυνση της παραγωγής θα συνεχιστεί και ότι θα οδηγήσει στο μέλλον στον οικολογικό «σχεδι-

2. (σ.τ.μ.) Το συγκεκριμένο ορόσημο βασίζεται σε έναν αβέβαιο και ανακριβή υπολογισμό των πόρων που παράγονται από τη γη ετησίως. Αποτελεί προβολή της λογικής των «ισοσκελισμένων προϋπολογισμών», δηλαδή της οικονομικής λιτότητας, στη σφαίρα της οικολογίας και από αυτή την άποψη αποτελεί καθαρό προϊόν της καπιταλιστικής ιδεολογίας.

ασμό» ή στη «διακλάδωση». Τα παιδιά θα τρώνε απλώς περισσότερη βιολογική τροφή στα σχολικά εστιατόρια και οι γονείς τους θα αγοράζουν περισσότερα ντόπια λαχανικά από το Carrefour, θα ζουν σε μια οικολογική γειτονιά, θα οδηγούν ένα ηλεκτρικό αυτοκίνητο σε μια πόλη «μηδενικού άνθρακα» και σε μια περιοχή με «θετική ενέργεια για την πράσινη ανάπτυξη».

Δεν θα επιβραδύνουμε την αστικοποίηση του κόσμου, θα την πρασινίσουμε. Το Λονδίνο, μια τυπική «παγκοσμιοποιημένη» μητρόπολη, όπου δημιουργήθηκε το ένα τρίτο του συνολικού αριθμού των θέσεων εργασίας στην Αγγλία από το 2008 έως το 2019, θα πρασινίσει τα κτίριά του, θα απαγορεύσει τα βενζινοκίνητα αυτοκίνητα, θα εισάγει ηλεκτρικά λεωφορεία και τραμ, θα επεκτείνει τις «ζώνες πρασίνου» και θα πολλαπλασιάσει τους λαχανόκηπους για τους κατοίκους της πόλης. Ταυτόχρονα, η τροφή των Λονδρέζων δεν θα προέρχεται από την περιοχή, ούτε καν από τη χώρα, αλλά από ολόκληρη την υφήλιο: δεδομένου ότι τη σήμερα ημέρα ένα εκτάριο γης στη Μεγάλη Βρετανία αποφέρει εκατό φορές μεγαλύτερο κέρδος όταν χρησιμοποιείται για την ανέγερση οικοδομών σε σύγκριση με τη γεωργική χρήση του, μόνο μια ριζική κοινωνική ανατροπή θα μπορούσε να δώσει τέλος στον νόμο της απόδοσης.

Θα πρέπει να είναι κανείς αφελής για να σοκάρεται από το γεγονός ότι η κυβέρνηση θέλει να χρηματοδοτήσει (κατά κύριο λόγο) τις επιχειρήσεις (ιδιαίτερα, την αεροπλοΐα και την αυτοκινητοβιομηχανία) και να προσφέρει στήριξη (αλλά για μικρό χρονικό διάστημα) στους εργαζόμενους που εργάζονται με μειωμένο ωράριο. Ο ανταγωνισμός και η κερδοφορία το επιβάλλει, είναι λογικό να επιδοτείται η παραγωγή παρά τις αρνητικές της συνέπειες στο περιβάλλον. Εν ολίγοις, αμβλύνονται οι επιπτώσεις ενώ

τροφοδοτούνται οι αιτίες. Εξοικονομείται ενέργεια εδώ για να χρησιμοποιηθεί περισσότερο αλλού. Στη Γαλλία ήδη το μεγαλύτερο μέρος της ηλεκτρικής ενέργειας παραγόταν από πυρηνική ενέργεια: αυτός είναι πράγματι ο δρόμος που ακολουθείται, με ένα «μείγμα» το οποίο πάντοτε περιέχει μεγάλες δόσεις ορυκτών καυσίμων με μια αυξανόμενη αναλογία ανανεώσιμων πηγών ενέργειας... χωρίς να εγκαταλείπεται η πυρηνική ενέργεια. Θα χρησιμοποιούμε λιγότερες πλαστικές συσκευασίες, πράγμα το οποίο δεν θα εμποδίσει την αύξηση της παγκόσμιας παραγωγής πλαστικών. Και λοιπά.

Και αυτά καλλιεργώντας την ψευδαίσθηση ενός λάιτ και συνεπώς λιγότερο ρυπογόνου καπιταλισμού, καθώς αυτός θα είναι ψηφιακός. Αλλά στην πραγματικότητα το εικονικό έχει μεγάλο βάρος: σε πρώτες ύλες, καύσιμα, μεταποίηση, μεταφορές, συντήρηση...

«Η παγκόσμια κατανάλωση ενέργειας ακόμη αυξάνεται (+2,3% το 2018) και ένα ποσοστό πάνω από 80% προέρχεται ακόμα από ορυκτά καύσιμα. Η ποσότητα της ενέργειας που απαιτείται για την παραγωγή ενέργειας αυξάνεται κι αυτή καθώς υφίστανται εξόρυξη κοιτάσματα χαμηλότερης ποιότητας ή οι λεγόμενοι “μη συμβατικοί” υδρογονάνθρακες, όπως η ασφαλτούχος άμμος [...] Η ενεργειακή απόδοση των ενεργειακών επενδύσεων μειώνεται σταθερά [...] Μόνο η online παρακολούθηση βίντεο, τα οποία είναι αποθηκευμένα σε τεράστιες φυσικές υποδομές, δημιούργησε το 2018 εκπομπές αερίων θερμοκηπίου που είναι ίσες με αυτές που δημιούργησε μια ολόκληρη χώρα σαν την Ισπανία [...] Ένα τυπικό έργο μηχανικής μάθησης δημιουργεί σήμερα ρύπους που ισοδυναμούν με γύρω στους 284 τόνους διοξειδίου του άνθρακα καθ’ όλη τη διάρκεια της εκτέλεσής του, πέντε φορές περισσότερους

από τις εκπομπές ενός αυτοκινήτου από την κατασκευή του μέχρι την απόρριψή του [...] Οι τεχνολογικοί γίγαντες δεν ενδιαφέρονται να αναπτύξουν πιο αποδοτικές ενεργειακά μεθόδους. Ούτε ενδιαφέρονται να ωθήσουν τους χρήστες τους να συμπεριφέρονται με έναν τρόπο που να είναι φιλικότερος προς το περιβάλλον. Η μελλοντική ευημερία τους εξαρτάται από το να συνηθίσουν όλοι να ανάβουν το φως μιλώντας σε ένα συνδεδεμένο μικρόφωνο αντί απλώς να πατάνε ένα ηλίθιο κουμπί. Το οικολογικό κόστος αυτών των δύο ενεργειών δεν είναι καθόλου ισοδύναμο. Η πρώτη απαιτεί μια υπερσύγχρονη ηλεκτρονική συσκευή που να διαθέτει βοηθό φωνής, για την ανάπτυξη της οποίας καταναλώθηκαν πολλές πρώτες ύλες, ενέργεια και εργασία. Δεν έχει κανένα νόημα να υποστηρίζεται ταυτόχρονα το “Διαδίκτυο των πραγμάτων” και ο αγώνας ενάντια στην κλιματική κρίση: η αύξηση του αριθμού των συνδεδεμένων αντικειμένων απλώς επιταχύνει την καταστροφή του περιβάλλοντος. Και τα δίκτυα 5G αναμένεται να διπλασιάσουν ή να τριπλασιάσουν την ενεργειακή κατανάλωση των παρόχων κινητής τηλεφωνίας τα επόμενα πέντε χρόνια». (Sebastien Broca, «Le numérique carbure au charbon»). Δισεκατομμύρια αντικειμένων που «επικοινωνούν» πρόκειται να κατακλύσουν τη ζωή μας. Το «τρένο της προόδου» συνεχίζει την πορεία του που διακόπηκε στιγμιαία. Η υπερθέρμανση του πλανήτη ετοιμάζει νέες τροπικές πανδημίες. Θα υπάρξουν κι άλλοι κορωνοϊοί.

Αλλά ας είμαστε ήσυχοι: η Google μας ανακοίνωσε ότι «ερευνητές χρησιμοποιούν την Τεχνητή Νοημοσύνη για τη μείωση της ατμοσφαιρικής ρύπανσης στην Ουγκάντα».

3.3 Επιτάχυνση

Παρόλο που ο κόσμος προσωρινά επιβραδύνθηκε, οι τάσεις που βρίσκονται στη βάση του ισχυροποιούνται από την κρίση, όπως σε άλλη συγκυρία ισχυροποιούνταν από τον πόλεμο. Στις καθημερινές στατιστικές για τα κρούσματα και τους θανάτους, τα ΜΜΕ προσθέτουν και τα στοιχεία για την παραγωγή που έχει απολεσθεί και προβλέπουν την κατάρρευση του χρηματοπιστωτικού τομέα. Αυτό είναι πιθανό. Αλλά ανάμεσα στο 1929 και το 1932 στις ΗΠΑ οι μετοχές έχασαν το 90% της αξίας τους και έως το 1933 η βιομηχανική παραγωγή μειώθηκε κατά 52%: το έτος εκείνο η ανεργία έφτασε το 25% και 2 εκατομμύρια άνθρωποι έμειναν άστεγοι. Εντούτοις, ο καπιταλισμός συνέχισε την πορεία του.

Καμιά γιγάντια και καταστροφική επιδημία δεν μπορεί από μόνη της να δώσει τέλος στον καπιταλισμό, εκτός αν οδηγήσει στην εξολόθρευση ολόκληρου σχεδόν του παγκόσμιου πληθυσμού. Θα ανατρέψει τις ισορροπίες, θα ξαναμοιράσει την πολιτική, γεωπολιτική και κοινωνική τράπουλα προς τις πιο απροσδόκητες και αντικρουόμενες κατευθύνσεις. Η κρίση του 1929 οδήγησε στο *New Deal*, τον ναζισμό και τα λαϊκά μέτωπα, με την ΕΣΣΔ να ισχυροποιείται και με μια μεταρρυθμιστική σοσιαλδημοκρατία να ανέρχεται στην εξουσία στη Σουηδία για δεκαετίες. «*Η αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων ορισμένες φορές απαιτεί τεράστιες θυσίες των υλικών τους στηριγμάτων (πραγμάτων και ανθρώπων) [...] για τον ίδιο λόγο, αυτές οι σχέσεις δεν μπορούν ούτε να τροποποιηθούν βάσει σχεδίου ούτε να ανατραπούν από κάποιον αυτοματισμό της ιστορίας (λ.χ. μια "κατάρρευση")*» (Il Lato Cattivo).

Πλην μερικών μικροαλλαγών, η κυριαρχία της παραγωγής just-in-time και μη-

δενικού αποθέματος συνεχίζεται. Τα φάρμακα θα πουλήσουν μερικά φάρμακα που έχουν παραχθεί σε εργοστάσια της Λυών ή της Μαδρίτης, αλλά οι Ευρωπαίοι θα συνεχίσουν να αγοράζουν smartphones που έχουν παραχθεί στην Ασία, έχουν φορτωθεί σε ένα πλοίο που μεταφέρει 2.000 κοντέινερ και στη συνέχεια έχουν μεταφερθεί με ένα φορτηγό ή με ένα βαν της UPS. Ο υπολογιστής που χρησιμοποιείται στη Mersles-Bains δεν πρόκειται στο άμεσο μέλλον να προέρχεται από γερμανικά ή ολλανδικά εργοστάσια, όπως εκείνα από τα οποία κάποτε προερχόταν ο ραδιοτηλεοπτικός εξοπλισμός που πουλούσε η Grundig και η Philips.

Μπορούμε να προβλέψουμε μια πολύ περιορισμένη επιστροφή στο λεγόμενο κοινωνικό κράτος. Οι αστοί το έχουν παρακάνει ως προς τις περικοπές του προϋπολογισμού, τις ιδιωτικοποιήσεις, τον εξορθολογισμό των δημόσιων υπηρεσιών που υποχρεώθηκαν να λειτουργούν ως επιχειρήσεις, την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη επέκταση της αγοράς και το όσο το δυνατόν μικρότερο κράτος. Ο καπιταλισμός προϋποθέτει έναν μη καπιταλιστικό χώρο καθώς και ένα κράτος που να λειτουργεί βάσει μιας διαφορετικής λογικής και όχι βάσει της καθαρής λογικής της αγοράς.

Αυτό δεν μειώνει την αστική κυριαρχία, ιδιαίτερα των χρηματοπιστωτικών και τραπεζικών κλάδων της. Ο κορωνοϊός δεν θα σταματήσει την πορεία προς τη μείωση των συντάξεων, την επισφαλειοποίηση, την ατομικοποίηση της αγοράς εργασίας και την επιδείνωση της κοινωνικής προστασίας.

3.4 Θα υπάρξει ζωή χωρίς Διαδίκτυο;

Αυτό που εγκαινίασε ο κορωνοϊός είναι η μεγάλη κλίμακας εκμάθηση της τηλε-ύ-

παρξης. Η παραμονή στο σπίτι είτε εθελοντικά είτε καταναγκαστικά κατέδειξε ότι είναι αδύνατο να ζει κανείς σήμερα μια «κανονική» ζωή χωρίς την ψηφιακή τεχνολογία. Το Διαδίκτυο αποτέλεσε τόσο ένα μέσο επιβολής του λοκντάουν για το κράτος όσο και ένα μέσο στήριξης του πληθυσμού. Παρείχε πρόσβαση στις δημόσιες υπηρεσίες, στην εκπαίδευση, στις οικογενειακές και φιλικές σχέσεις, στη σεξουαλικότητα (ιστοσελίδες γνωριμιών και πορνογραφικού περιεχομένου), στη διασκέδαση, στην εργασία (μολονότι σε μικρότερο βαθμό από αυτόν που συχνά λέγεται), ακόμα και στην πολιτική δραστηριότητα... λόγω του λοκντάουν, η πορεία προς την καθολική ψηφιοποίηση έκανε ένα μεγάλο άλμα προς τα εμπρός. Επικοινωνία με τα smartphone και πανταχού παρουσία των οθονών: η κοινωνία των ατόμων τα κοινωνικοποιεί από απόσταση.

Τα τελευταία τριάντα περίπου χρόνια, ο υπολογιστής έγινε αναγκαίος για την κυκλοφορία του κεφαλαίου και των εμπορευμάτων – ξεκινώντας από την εργασιακή δύναμη. Καθώς ο καπιταλισμός αποικιοποιεί την καθημερινή ζωή, εγκαθιστά επίσης ψηφιακή τεχνολογία στην κρεβατοκάμαρα, το αυτοκίνητο, το ψυγείο και ετοιμάζεται να την εμφυτεύσει και μέσα στο σώμα. Αυτό που παρουσιάστηκε απλώς ως κάτι το «πρακτικότερο και ταχύτερο» τώρα επιβάλλεται ως αναγκαίο, προτού γίνει υποχρεωτικό. Το ανθρώπινο όν ζει τώρα «online». Μπορεί σύντομα να έχει έναν εικονικό βοηθό που θα συνδέει όλα τα προσωπικά του δεδομένα, θα κάνει τα ψώνια για λογαριασμό του, θα παρακολουθεί την υγεία του υπενθυμίζοντάς του να πάρει τα φάρμακά του, θα διαχειρίζεται την ατζέντα του, θα έρχεται σε επαφή με κάποιον άνθρωπο με τον οποίο έχει καιρό να επικοινωνήσει και έτσι θα γνωρίζει τις ανάγκες του καλύτερα από το

ίδιο. Η ψηφιακή αποτοξίνωση δεν θα αποτελέσει μόδα όπως το *slow food*.

Μέσα σε λιγότερο από δεκαπέντε χρόνια, ο υπολογιστής έχει μετατραπεί σε τεχνητό μέλος τουλάχιστον 3 δισεκατομμυρίων ανθρώπων, 1,5 δισεκατομμύρια εκ των οποίων πουλήθηκαν το 2019. Για πρώτη φορά, ένα εργαλείο *εργασίας* αποτελεί ταυτόχρονα ένα απαραίτητο αντικείμενο της συναισθηματικής, της οικογενειακής και της πνευματικής ζωής καθώς και ένα προνομιακό εργαλείο του κοινωνικού και πολιτικού –και επομένως αστυνομικού– ελέγχου. Και πάντοτε στο όνομα της συλλογικής ευημερίας: μια τοποθεσία που επιτηρείται μέσω κάμερας λέγεται ότι βρίσκεται υπό την «προστασία κλειστού κυκλώματος βίντεο». Μια μαγική λέξη, η «ασφάλεια» επιβάλλεται τόσο ενάντια στον εγκληματία όσο και ενάντια στον τρομοκράτη και τον ιό, και η υγειονομική κρίση δείχνει τον βαθμό στον οποίο το κράτος κατακτά την υποταγή μας στο όνομα της υγείας. Εκτός από την αναγνώριση προσώπου (σε αυτό το πεδίο η Κίνα είναι το μέλλον του κόσμου), ο ραδιοεντοπισμός έχει λαμπρό μέλλον μπροστά του. Το υποδόριο τσιπ που σήμερα προορίζεται για τα κατοικίδια θα εμφυτευθεί στους ανθρώπους, οι οποίοι θα μεταφέρουν τον ιατρικό τους φάκελο, το ποινικό τους μητρώο κ.λπ. και εκτός από λίγους απείθαρχους, οι σύγχρονοι πολίτες θα υιοθετήσουν αυτό το σύστημα όπως το έκαναν και στην περίπτωση του βιομετρικού διαβατηρίου ή του ηλεκτρονικού εκκαθαριστικού της εφορίας.

Χωρίς να χαιρόμαστε για αυτό, δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει. Προκειμένου να είναι σε θέση ο χρήστης του διαδικτύου να μαθαίνει τι καιρό κάνει στο Βίλνιους ή να βρίσκει το πραγματικό όνομα του ανθρώπου που υπέγραφε ως «Baron Corvo» με μερικά κλικ, πρέπει να έχουν συλλεχθεί και

να ενημερώνονται διαρκώς εκατομμύρια κομμάτια δεδομένων ενώ και η αναζήτηση που ο ίδιος κάνει αφήνει επίσης τα δικά της ίχνη. Δεν μπορεί κανείς να γνωρίζει τα πάντα για οποιοδήποτε θέμα χωρίς να είναι κομμάτι όλων αυτών και να «ιχνηλατείται» κάθε στιγμή.

4. ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ & ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

4.1 Αποστασιοποίηση

Στην τηλεοπτική σειρά *Years and Years* που προβλήθηκε την άνοιξη του 2019, η Αγγλία του 2029 κυβερνιέται από μια αυταρχική (αν όχι εγκληματική) κυβέρνηση η οποία, στο μέσον μιας επιδημίας που μεταδίδεται από πιθήκους, επιβάλλει λοκντάουν σε «ευαίσθητες» γειτονιές, οι οποίες αποκλείονται πίσω από φραγμούς υπό τον έλεγχο της αστυνομίας και στις οποίες η είσοδος απαγορεύεται κατά τη διάρκεια της νύχτας.

Ένα χρόνο μετά την κυκλοφορία της σειράς, αυτή η πολιτική φαντασία έγινε πραγματικότητα για τρία δισεκατομμύρια ανθρώπους: περιορισμοί στις μετακινήσεις, απαγορεύσεις κυκλοφορίας, πανταχού παρουσία της αστυνομίας. Αλλά αυτό το «βιο-πολιτικό» πείραμα σε παγκόσμια κλίμακα (το οποίο ήταν παγκοσμίως επιτυχημένο) εκδήλωσε με ορατό τρόπο κάτι που ουσιαστικά υπήρχε ήδη: εκτός από τα γηροκομεία, το λοκντάουν δεν αύξησε την «κοινωνική απόσταση» του ενός από τον άλλον σε σύγκριση με πριν. Ούτε τη μείωσε. Βρισκόμαστε σε κατ' οίκον περιορισμό, χάσαμε τον έλεγχο της ζωής μας: αλλά ποιον ακριβώς έλεγχο είχαμε πάνω στη ζωή μας τον Φεβρουάριο του 2020; Την ελευθερία να πάμε στη δουλειά, υπό τον όρο ότι έχουμε δουλειά, και την ελευθερία να είμαστε Βουδιστές ή Μαρξιστές, υπό τον όρο ότι αυτές οι πεποιθήσεις παραμένουν

γνώμες που δεν έχουν καμία επιρροή πάνω στα θεμέλια της κοινωνίας. Ένας κομμουνιστής έλεγε για τους προλετάριους τη δεκαετία του 1840 ότι εξαρτώνται από αιτίες εξωτερικές προς τους ίδιους. Το 2020, η μαζική αποδοχή μιας καταναγκαστικής ατομικοποίησης αποκάλυψε τον διαχωρισμό που αποτελεί την καθημερινή πραγματικότητα των προλετάρων, πολλώ δε μάλλον σε μια εποχή διαιρεμένων αγώνων και διαχωρισμένων ταυτοτήτων.

Μια επιδημία και η κρατική διαχείρισή της δεν είναι πιο καταστροφική, λ.χ., από την κήρυξη πολέμου στις 14 Αυγούστου [του 1914 σύμφωνα με το παλιό ημερολόγιο], η οποία παρέλυσε σχεδόν ολόκληρο το εργατικό και σοσιαλιστικό κίνημα.

Σε αντίθεση με το 1840, στον 21^ο αιώνα, η συντριπτική πλειοψηφία της ανθρωπότητας δεν έχει άλλον τρόπο να επιβιώσει από τον μισθό – αν μπορεί να τον κερδίσει και υπό τους όρους που της επιβάλλονται.

Αλλά αυτή η κοινή μοίρα δεν επαρκεί για την ένωση και την ενοποίηση των ανθρώπων· πριν αυτά συμβούν, οι κοινωνικοί αγώνες θα πρέπει να έχουν ξεκινήσει να θέτουν έναν κοινό στόχο. Σήμερα, παρόλο που γίνονται πολλοί αγώνες, ενδεχομένως περισσότεροι απ' όσους μπορεί να φαντάζεται κανείς και με μια πολύ ευρύτερη ποικιλία σε σύγκριση με τους αγώνες του παρελθόντος – εργατικοί αγώνες, αγώνες για το «κοινωνικό φύλο», οικολογικοί αγώνες... – και ακόμα κι αν ορισμένες φορές οι αγώνες αυτοί είναι νικηφόροι, παραμένουν κατακερματισμένοι, ανίκανοι να φτάσουν στην καρδιά του προβλήματος. Οι πανδημίες, η παύση ενός κομματιού της οικονομίας και ο εγκλεισμός διέκοψαν κάποιους αγώνες αλλά προκάλεσαν επίσης άλλους. Αλλά η ταυτόχρονη διεξαγωγή των αγώνων δεν αποτελεί συγχρονισμό τους, η παράθεση του ενός δίπλα στον άλλον δεν αποτελεί

συνένωσή τους και η διασταύρωσή τους δεν είναι το ίδιο πράγμα με το ξεπέραςμα των ορίων τους. Μέχρι στιγμής, οι αντιστάσεις και οι αρνήσεις εστιάζουν στην καλύτερη περίπτωση σε αιτήματα για μεταρρυθμίσεις.

Ο αγώνας για τον μισθό και τις συνθήκες εργασίας επηρεάζει την αναλογία μισθών/κερδών αλλά δεν επιτίθεται αυτόματα (και στην πραγματικότητα σπανίως) στην ίδια την ύπαρξη της μισθωτής εργασίας. Κατά τον ίδιο τρόπο, η άρνηση να ρισκάρει κανείς την υγεία του για το αφεντικό του, η διεκδίκηση μέτρων προστασίας ή ακόμα και η διεκδίκηση να πληρώνεται χωρίς να πηγαίνει στη δουλειά για όσον καιρό υπάρχει κίνδυνος δεν επαρκεί για την αμφισβήτηση της αμοιβαίας ύπαρξης της αστικής τάξης και του προλεταριάτου. Πολύ λίγοι ασκούν κριτική στην εργασία και ακόμα λιγότεροι στο κράτος καθαυτό, έγραφαν οι συγγραφείς του κειμένου *«Θα κάνουμε ό,τι είναι απαραίτητο. Ο ιός, το κράτος και εμείς»*, τον Απρίλιο του 2020: η παρατήρησή τους παραμένει έγκυρη.

Ας φανταστούμε ότι θα υπάρξει μια αντιστροφή προς το τέλος της πανδημίας, με όλες τις ξεχωριστές κριτικές να συγκλίνουν μαζί στην επίθεση ενάντια στη θεμελιώδη δομή, τη δομή που δεν δημιουργεί τις υπόλοιπες καταπιέσεις, αλλά τις συντηρεί και τις αναπαράγει: τη σχέση κεφαλαίου/εργασίας, αστικής τάξης/προλεταριάτου. Οι διαφορετικοί αγώνες θα «καθιζάνουν», όπως λέμε στη χημεία, όταν τα ετερογενή στοιχεία που μέχρι τώρα είναι διεσπαρμένα αποκρυσταλλωθούν σε ένα μπλοκ. Η αντίσταση θα προχωρήσει στο στάδιο της επίθεσης στα θεμέλια αυτής της κοινωνίας. Οι άρχουσες ελίτ θα υποστούν όλο και μεγαλύτερη απόρριψη γιατί η διαχείριση της κρίσης που έκαναν τις απονομιμοποίησε και έθεσε μεγάλα κομμάτια του πληθυσμού εναντίον τους. Επωφελούμενοι από το στα-

μάτημα ενός κομματιού της παραγωγής, οι προλετάριοι θα επιχειρήσουν να μετασχηματίσουν την κοινωνία, να ξεγερθούν ενάντια στις δυνάμεις του κράτους, να επιτεθούν στην αστική κυριαρχία, να έρθουν σε ρήξη με την παραγωγικότητα και την εμπορευματική ανταλλαγή, να διαχωρίσουν ό,τι είναι επιβλαβές από ό,τι είναι χρήσιμο, να ξεκινήσουν την αποσυσώρευση (αποανάπτυξη) κ.λπ.

Δεν είναι κάτι το αδύνατο, αλλά τίποτα δεν δείχνει σήμερα ότι οι πολύμορφοι αγώνες κινούνται προς αυτή την κατεύθυνση. Αντιθέτως, τα σημάδια που είναι ορατά δείχνουν τη διατήρηση των διαιρέσεων βάσει κατηγορίας, ταυτότητας, εντοπιότητας, εθνικότητας, θρησκείας και ορισμένες φορές την εμφάνιση νέων διαχωρισμών. Και δεν υπάρχει συνταγή για το ξεπέραςμά τους.

4.2 Υπόθεση

Ο ιός και η θεραπεία του δεν αλλάζουν ριζικά τίποτα: αποκαλύπτουν και οξύνουν τις εξελίξεις. Ένα ιστορικό γεγονός, ακόμα κι αν έχει το μέγεθος της τρέχουσας πανδημίας, δεν αλλάζει από μόνο του τον ρου της ιστορίας. Ο Covid διακόπτει πολλά πράγματα αλλά δεν διακόπτει τον καπιταλισμό ή την κυριαρχία του και δεν είναι καν βέβαιο ότι θα αλλάξει τις τρέχουσες μορφές του όπως το έκανε κάποτε ο Πόλεμος του 14-18 ή η κρίση του 1929. Δεν ζούμε το τέλος του κόσμου ή το τέλος ενός κόσμου. Η πανδημία ενισχύει την υφιστάμενη τάξη πραγμάτων: η αστική τάξη, ως συνήθως, δείχνει ότι έχει ισχυρό ανοσοποιητικό σύστημα.

Ο καπιταλισμός είναι (πραγματικά) εύθραυστος μόνο ως προς αυτό στο οποίο βασίζεται: το προλεταριάτο. Περισσότερο από κάθε άλλο σύστημα, αυτός ο τρόπος παραγωγής τροφοδοτείται από τις κρίσεις

που ξεπερνά, ακόμα και τις πιο σοβαρές, γιατί είναι εκπληκτικά απρόσωπος και εύπλαστος και αρκείται στα ουσιώδη: τη σχέση κεφαλαίου/εργασίας, την επιχείρηση, τον ανταγωνισμό... Η καπιταλιστική κοινωνική σχέση είναι ταυτόχρονα «φορέας του ίδιου του ξεπεράσματός της ή της αναπαραγωγής της σε ανώτερο επίπεδο»: από όλες τις σχέσεις «εκμετάλλευσης ανάμεσα σε ανταγωνιστικές τάξεις» που έχουν υπάρξει ιστορικά είναι η «πιο αντιφατική και συνεπώς η πιο δυναμική» (Il Lato Cattivo, «Covid-19 and beyond», Μάρτιος 2020)... Θα προτείνουμε έναν «ιστορικό νόμο» (που όπως κάθε νόμος έχει τις εξαιρέσεις του):

Εν τη απουσία ενός προϋπάρχοντος κοινωνικού κινήματος ήδη ριζοσπαστικού (δηλαδή ενός κινήματος που τείνει να επιτεθεί στα θεμέλια της κοινωνίας), μια καταστροφή μπορεί μόνο να ενισχύσει τις επιμέρους συγκρούσεις, τις μεταβαλλόμενες εντάσεις, και να εξαναγκάσει την υφιστάμενη τάξη πραγμάτων να εξελιχθεί και επομένως να ενδυναμωθεί.

Όλοι επιβεβαιώνονται από τον κορωνοϊό. Η αριστερή γυναίκα βγάζει το συμπέρασμα ότι χρειαζόμαστε αληθινές δημόσιες υπηρεσίες, ο νεοφιλελεύθερος ότι αποδεικνύεται η ανικανότητα του κράτους, ο ψηφοφόρος της άκρας δεξιάς ότι πρέπει να κλείσουν τα σύνορα, ο οικολόγος ότι τα μικρά βήματα πρέπει να πολλαπλασιαστούν, ο κυβερνητικός οικολόγος ότι κάθε πολιτική δύναμη που είναι πιθανό να εργαστεί υπέρ του περιβάλλοντος πρέπει να στηριχτεί, ο μετανθρωπιστής ότι είναι καιρός να κινηθούμε προς την κατεύθυνση μιας βελτιωμένης ανθρωπότητας, ο ερευνητής ότι η έρευνα χρειάζεται περισσότερη χρηματοδότηση, ο ακτιβιστής ότι είναι επείγον να πυροδοτηθούν αγώνες, ο παραιτημένος ότι τα πάντα μας διαφεύγουν, ο καταστροφολόγος ότι πρέπει να συνηθίσου-

με τα χειρότερα... Και ο προλετάριος; Ως προς τι επιβεβαιώθηκε; Όπως και να έχουν τα πράγματα, σκέφτεται και θα σκέφτεται ότι η δράση και οι αγώνες του τον οδηγούν να σκέφτεται.

Θέτουμε στον εαυτό μας μόνο τις (θεωρητικές) ερωτήσεις για τις οποίες έχουμε ήδη αρχίσει να δίνουμε (πρακτικές) απαντήσεις.

22 Σεπτεμβρίου 2020

Βιβλιογραφία

Michael Roberts, «It was the virus that did it», *The Next Recession*, 15 Μαρτίου 2020 και «Lockdown!», *The Next Recession*, 24 Μαρτίου 2020.

Jean-Paul Sardon, «De la longue histoire des épidémies au Covid-19», *Les Analyses de Population & Avenir*, 2020.

Jean-François Toussaint & Andy Marc, «Sortir d'un confinement aveugle», *larecherche.fr*, 22 Απριλίου 2020.

Gaël Giraud, «Dépister et fabriquer des masques, sinon le confinement n'aura servi à rien», *reporterre.net*, 24 Μαρτίου 2020.

Ο G. Giraud έχει ψευδαισθήσεις σχετικά με τη δυνατότητα να δημιουργηθεί σήμερα ένα «δημόσιο σύστημα υγείας αντάξιο του ονόματός του», το οποίο να μην κυριαρχείται από μια «φαρμακευτική βιομηχανία σε διαδικασία ιδιωτικοποίησης».

Jean-Dominique Michel, *Covid: Anatomie d'une crise*, HumenSciences, 2020, σ. 224.

Όπως και ο Gaël Giraud, ο J.-D. Michel πιστεύει ότι είναι δυνατό να υπάρξει στον ση-

μερινό κόσμο ένα σύστημα υγείας που να μην αποτελεί βιομηχανία των ασθενειών.

Il Lato Cattivo, «Covid-19 e oltre»

Bruno Astarian και Robert Ferro, «Accouchement difficile – Chronique d’une crise en devenir», hicsalta-communisation.com

Raffaele Sciortino, «Géopolitique du virus», acta.zone, 29 Απριλίου 2020.

Sébastien Broca, «Le numérique carbure au charbon», *Le Monde diplomatique*, Μάρτιος 2020.

Tristan Leoni & Céline Alkamar, «Quoi qu’il en coûte. L’Etat, le virus et nous»

Για τους τρέχοντες αγώνες και τις νέες μορφές ρεφορμισμού: Tristan Leoni, «Abolir la police?», Σεπτέμβριος 2020.

Παράθεμα από τον Χέγκελ: «Είμαι σχεδόν 50 χρονών. Πέρασα 30 από αυτά τα χρόνια μέσα σε αυτούς τους αιώνια ταραγμένους καιρούς του φόβου και της ελπίδας και ήλπιζα ότι μια μέρα ο φόβος και η ελπίδα θα τελείωναν. Είμαι υποχρεωμένος να παραδεχτώ ότι όλα συνεχίζονται» (Επιστολή στον Φρίντριχ Κρόιτσερ, 30 Οκτωβρίου 1819).

<https://www.worldometers.info/coronavirus/>

<https://feverstruggle.net/category/reports/>